

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ У ПАНЧЕВУ

INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL MONUMENTS PANCEVO

ЖАРКА ЗРЕЊАНИНА 17, 26000 ПАНЧЕВО, ТЕЛ.: 013/ 351-472, 348-487, ТЕЛ/ФАКС: 013/351-851

СТАРО ЈЕЗГРО БЕЛЕ ЦРКВЕ

ШИРЕ ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Мај 2016.

АРХЕОЛОГИЈА

На територији општине Беле Цркве постоји велики број археолошких локалитета који указују на континуитет насечавања од периода неолита до данас. Иако је археолошко наслеђе Беле Цркве веома богато и разноврсно, стање истражености територије Бела Црква је данас веома лоше, те је и археолошка слика територије Бела Црква далеко од тога да буде потпуна. Први истраживачи Леонард Бем (Leonhard Böhm) и Феликс Милекер (Felix Milleker), још од средине 19. века, предано су радили на сакупчању и документовању старина. Године 1877, у Белој Цркви, основан је један од најстаријих музеја у данашњој Војводини.

Простор општине Бела Црква омеђен је са севера и северозапада долином Караша, са југоистока долином Нере, јужну границу чини му Дунав, а са истока спуштају се последњи обронци Карпата. Такве географске одлике одувек су пружале одличне услове за насечавање и живот чудских заједница у различитим периодима прошлости, од праисторије до данашњих дана.

На основу археолошких налаза, откривених у Белој Цркви и околини, насечавање те територије започиње од времена првих земчорадничких култура у Централном Балкану. Територију Беле Цркве и околине, у епохама које су уследиле након праисторијског периода, насечавали су: Дачани, Римчани, Сармати и Словени у периоду досечавања на Балканско Полуострво. Своје трагове на територији општине оставили су и народи током велике Сеобе народа. Током развијеног и касног средњег века, територија Беле Цркве била је под управом Угарске, затим Турског царства.

Разлике у начину живота, привређивању и економији, условиле су да интензите и распоред насечавања не буду увек исти, кроз све периоде чудске прошлости. Остаци насеча и некропола Сармата убрајају се у најчешће археолошке налазе на простору јужног Баната па и на територији заштићеног језгра Беле Цркве и његове заштићене околине.

Сармати су племена иранског и јужноруског порекла, која су првих деценија првог века н.е. продрла у Панонску низију. Њихову сеобу представља, низ таласа, којима су се кретали са истока на запад, из области Понта до граница Римског Царства. То је био велики и моћан народ са значајном историјском, политичком и културном улогом на прелазу из антике у рани средњи век. У оквиру сарматског становништва издвајају се поједине племенске групације: Јазиги, Роксолани (крачевски Сармати), Угри и Алани. Посебну етнички веома мешану групу чине Сармати настањени дуж лимеса "Sarmatae limigantes".

Интензивније насечавање јужног Баната започело је негде у другој половини III века, Сармати су присутни кроз цео IV, па и у V веку. Велики покрети народа у доба сеобе народа скинули су их као силу са политичке позорнице, али су они физички остали присутни на овом тлу. На територији заштићеног градског језгра Беле Цркве и његове заштићене околине приликом грађевинских радова средином и у другој половини 19. века констатовано је шест локалитета са археолошким садржајем са остацима материјалне културе Сармата.

1. Ул. ДЕЈАНА БРАНКОВА (Sütö)– Године 1889. у кући број 522 приликом копања јаме за шчунак откривен је један гроб, без прилога;

2. Ул. ПРОЛЕТЕРСКА (Hendelini)– Године 1873. у дворишту кућног броја 1083, приликом копања бунара, откривено је на дубини од 2,3 метра 5 сарматских скелетних гробова, са прилозима. Већи део гробног инвентара је уништен приликом копања, а мањи је Леонард Бем послао музеју у Будимпешти (ђинђуве, једна фибула и керамички материјал);

3. Ул. 1. ОКТОБРА (Markt) – У дворишту кућног броја 1179, власника неког Стефановића, 50-тих година 19. века, приликом копања подрума пронађено је 5 гробова. У истој улици, године 1878, приликом копања јаме, пронађена су два гроба. Ближи подаци о ова два налаза не постоје;

4. Ул. САВЕ МУНЋАНА (Laudon) –У кући бр. 438, године 1881, приликом копања јаме, откривено је више гробова са керамичким прилозима. Нађени археолошки материјал је пропао још приликом налажења;

5. Ул. ПАРТИЗАНСКА (Saskaer) – Према старим подацима, 40-тих година 19. века, при копању подрума у кући број 189, откривено је двадесет гробова који су као гробне прилоге имали керамичке посуде. И у близини ове куће, у броју 396, такође је откривено више гробова са керамичком прилозима;

6. Ул. ЈОВАНА ПОПОВИЋА (Schiller) – Године 1863, приликом копања подрума у кући бр. 1147 (садашњи кућни број 15) откривена су два скелетна гроба са керамичким посудама и накитом од стаклене пасте, највероватније Сарматски грбови;

ИСТОРИЈА

Територија општине Бела Црква била је погодна за живот људи од праисторије до данас, о чему сведоче бројни археолошки локалитети, како у самом граду, тако и у околини.

Бела Црква први пут се спомиње у писаним изворима четрдесетих година 14. века под именом Алба Ецлезиа (Feher egylaz), у списку десетака који је припадао Папи, а сакупљао га је свештеник Никола.¹

Бела Црква је више пута у својој историји мењала име, од 1717-1872. године звала се Weisskirchen, од 1872. до 1918. године Fehertemplom, а од 1918. до данас Бела Црква.²

Из турског периода нема података о постојању насеља на месту данашње Беле Цркве. Овај простор био је под турском влашћу 164 године, од 1522-1716. Српско становништво, које се у околину Беле Цркве населило 150 година пре доласка Турака, сачувало је успомену на насеље које се налазило на месту данашње Беле Цркве и на његово име Feher egylaz.

Након ослобођења Баната од Турака, на географским картама које су израдили царски инжењери, простор на којем је данас Бела Црква, био је представљен густом шумом. Тек 1717. године, принц Еуген Савојски, почео је са насељавањем Немаца. Немачки колонисти су 15. октобра 1717. године добили 1500 ланаца земље за оснивање Беле Цркве. Други талас немачких колониста у Белу Цркву стиже 1723. године. Бела Црква је по попису из 1734. године бројала 991 житеља.³

За време Аустријско-турског рата, 1737-1740. године, Бела Црква је разорена, али по окончању сукоба, 1740. године, колонисти се враћају у Белу Цркву, која постаје седиште дистрикта.

Срби су се доселили у Белу Цркву 1751. године из околних села, која су основали још у 15. веку, и из Банатске Клисуре. Испод самог брега изградили су 60 кућа у којима је живело 260 Срба. Куће су изграђене у данашњим улицама Светосавској и Милетићевој. Румуни се досељавају у Белу Цркву након последњег напада Турака на Банат, за време рата 1788-1790.

---

¹ Јовичић, С., Бела Црква у Прошлости, Бела Црква, 1970., стр. 9

² Милекер, С., Летопис општина Подунавске области-II банатски део, Панчево, 1929., стр. 137

³ Милекер, С., наведено дело, стр. 137

године. У другој половини 18. века у Балу Цркву и нека околна насеља доселили су се Мађари.⁴

Привредна политика царства била је да се на новим територијама, где за то постоје услови, започне са гајењем свилене бубе, јер су производи од свиле били изузетно тражени у целој Европи. У Белој Цркви гајење свилене бубе почело је 1752. године. Бела Црква постала је центар гајења свилене бубе у Јужном Банату. Године 1840. у раду је било пет свилара. Гајење свилених буба у Белој Цркви и околини трајало је до шездесетих година 20. века.

Бела Црква у састав Војне границе улази 1773. године и постаје штабно место Влашко – илирске регименте. Српска и немачка општина у Белој цркви ујединиле су се у једну општину 1777. године, а Бела Црква постала је слободна војна варош.

По попису из 1777. године у Белој Цркви живело је 1595 Немаца, а 1782. године било је 1237 православних становника.⁵

У Другом турском рату, од 1787. до 1790. године, Бела Црква је опљачкана и спаљена, а становништво је напустило град. По окончању рата становници Беле Цркве вратили су се и почели поново да је изграђују. Године 1792. Бела Црква добија статус слободног града. Године 1802., у Белој Цркви живела су 3602 становника.⁶

Године 1818. Бела Црква постала је седиште Банатске шумске управе. У то време започиње пошумљавање Делиблатске пешчаре. Јаки ветрови стално су наносили песак на плодно земљиште око пешчаре које је тако уништавано.

По записима из 14. века, на простору Беле Цркве, источни атар, око Голог брда, налазили су се виногради.⁷ Виноградарство у Белој Цркви почетком 19. века доживљава експанзију. Вино се већ 1818. године извози у Беч. Године 1840. било је 3000 ланаца под виноградима, од којих се добијало 100.000 акова вина (1 аков – око 50л)⁸

По попису становништва из 1846. године, Бела Црква имала је 6452 становника.⁹

Прва железница у Банату почела је са радом 20. августа 1854. године. Спајала је Базјаш и Оравицу, у почетку је служила за транспорт угља. Од 1856. године користи се за општи промет, а те године и Бела Црква добија железничку станицу. Али, тек са изградњом пруге Јасеново-Темишвар, 1858. године, Бела Црква добила је железнички „излаз у свет“.

Године 1865. Бела Црква постаје седиште команде бригаде.

Тих година у Белој Цркви долази до убрзаног развоја привреде. Прва штампарија основана је 1867. године, а 1868. почеле су да излазе прве новине. Прва банка отворена је 1869., исте године у Белој Цркви било је 4030 ланаца под виновом лозом.¹⁰

По попису становника Бела Црква је 1869. године имала 8284 житеља.¹¹ Те године су се Срби и Румуни одвојили црквено.

По укидању Војне границе, 1872. године, Бела Црква постаје слободан град са цивилним Магистратом и градоначалником. Ушла је у састав Угарске. Аутономија је Белој Цркви

---

⁴ Јовичић, С., наведено дело, стр. 11

⁵ Милекер, С., наведено дело, стр. 138

⁶ Милекер, С., наведено дело, стр. 138

⁷ Милекер, С., наведено дело, стр. 137

⁸ Милекер, С., наведено дело, стр. 138

⁹ Милекер, С., наведено дело, стр. 138

¹⁰ Милекер, С., наведено дело, стр. 139

¹¹ Милекер, С., наведено дело, стр. 139

одузета 1876. године, припојена је темишварском комитату, а постаје и седиште среза, који је из Карлсдорфа (Банатског Карловца), пребачено у Балу Цркву.

Велика катастрофа задесила је Балу Цркву 1880. године, винограде је напала филоксера. Од 4522 ланца винограда, сачувано је свега 180 ланаца. Филоксера је сузбијена, а виногради су обновљени. У то време већина власника великих винограда преселила је своје винограде у Делиблатску пешчару, јер филоксера није нападала винограде гајене на песку. Трагови винограда из тог времена видљиви су и данас у Делиблатској пешчари.

Бела Црква се убрзо опоравила од велике штете која је настала уништењем винограда и наставила је да се привредно развија. Обновљена је производња свиле, почела је да ради друга штампарија у вароши. Године 1909. Бела Црква добила је електричну централу.

Привредни развој пратио је и културни, просветни и друштвени живот у Белој Цркви. Градски музеј основан је 1878. године. У то време основане су многе школе и изграђене школске зграде.

Пред Први светски рат у Белој Цркви живело је 10.181 становника.¹²

За време Првог светског рата у Белој Цркви била је стационирана 11. баварска инфантеријска дивизија. Српска војска ушла је у Балу Цркву 8. новембра 1918. године.

Између два светска рата у Балу Цркву доселио се велики број Руса који су избегли након Октобарске револуције. Они су у Белој Цркви основали Кадетски корпус, по угледу на образовне установе у царској Русији. Као високообразовани људи заузели су значајна места у управи, образовању и култури града.

Након Другог светског рата из Беле Цркве иселили су се скоро сви Немци и већина Белих Руса, а доселили су се колонисти из Црне Горе, Јужне Србије и Босне.

Недовољан привредни развој након Другог светског рата, инвестирање у производњу која није могла од прихода да се самостално развија, промашене инвестиције, као и ослањање углавном на пољопривреду, воћарство и виноградарство, довели су за време транзиције до престанка рада већине производних погона. Слаба привреда резултирала је одласком млађег становништва из Беле Цркве која све више постаје варош пензионера.

Балу Цркву треба сачувати као типичан пример града насталог у време Банатске војне границе. Велики број различитих народности, које су живе у Белој Цркви током њене историје, утицале су на развој ове банатске вароши специфичног духа, који се огледа у једној врсти такмичења при уређењу фасада кућа, дворишта, гајењу цвећа... Бела Црква је једини град код нас који има Карневал цвећа, манифестацију која са мањим прекидима траје од 1911. године.

ПРОСТОРНА АНАЛИЗА

Бела Црква основана је као насеље 1717. године када је принц Еуген Савојски, по ослобођењу Баната од Турака, почео са насељавањем Немаца. Основао је гроф Клаудије Флоримунд Мерци и у почетку је бријала 450 становника и 100 кућа.¹³ Месни план за насеље израдили су инжењерски официри према пројекту и инструкцији о уређењу Баната. Изградња стамбених кућа предвиђена је од тврдог материјала. 11. октобра 1727. године изашла је Уредба о стамбеној изградњи и становима.¹⁴

---

¹² Милекер, С., наведено дело, стр. 140

¹³ Јовановић Стеван, *Бела Црква у прошлости*, (Прилог историји Беле Цркве до 1910.г.), Бела Црква 1970, стр.11

¹⁴ Šteger Rudolf, *Бела Црква у 18. и 19. веку*, Нови Сад/Бела Црква 1982, стр. 97

Просторни развој Старог језгра Беле Цркве могуће је пратити од њеног оснивања 1717. године до данас, кроз све фазе урбаног развоја, захваљујући архивској грађи сачуваним аутентичним плановима.

Најстарији план насеља Бела Црква потиче из 1737. године.¹⁵ На плану се види да су до 1737. у насељу подигнуте најпотребније зграде за живот и рад досељеника. Насељено место имало је три улице: Главну, Црквену и Вршачку. На раскршћу ових улица налазила се пијаца и ту је био центар друштвеног живота.

Приказ најстаријег насеља из 1717. године дао је пројектант и градитељ многих објеката у Белој Цркви, Карл Бем (1878-1947).¹⁶

Премештање Дистриктне управе из Нове Паланке у Белу Цркву допринело је развоју грађевинске делатности што потврђују допунски планови насеља из 1752. и 1762. године. 1753. године Немачка општина је имала 230, а Српска 77 кућа.¹⁷

Први план из периода после прикључења Беле Цркве Војној граници, потиче из 1775. године.¹⁸ Из плана се види да се насеље плански шири према југу и има десетак улица. У њему се посебно истичу новоподигнути војни објекти: Штаб Влашко-илирског граничарског пука и главне страже (2), стан конаданта пука (3) и пешадијска касарна на спрат (25).

У допунском плану из 1777-1786. године најзначајније што се може уочити јесте да је подигнута нова зграда Магистрата на углу Главне и Венделини улице која је усељена кад је Бела Црква званично прикључена Војној граници. Према извештају Генералне команде, од 1785. године почела је изградња станбених кућа од тврдог материјала и важних државних и војних зграда на спратове, а све куће су имале лепе баште.

У Аустро-Турском рату 1788/1789. године почињена је велика штета. Много објеката је изгорело у пожару, а поштеђено је било 345 станбених кућа, немачка школа и православна црква.¹⁹

Правилник за Војну границу из 1792. године²⁰ предвидео је посебне прописе за градњу кућа и улица, а за те послове био је задужен Магистрат Војног комунитета. Према тим прописима, "...нове куће требало је подизати у једној линији, ради симетричности улице. Јавни бунари изграђивани су на главним трговима, а приватници су их морали обавезно подизати у двориштима кућа. Подрумска врата на јавним тротоарима требало је пребацити у кућна дворишта. Постојеће ограде испред кућа морале су се порушити и повући у линију са кућом. Стрехе на кућама имале су се подупрети стубовима, а летећи чардаци скинути. ... Све државне и општинске зграде морале су бити покривене црепом."²¹

Бела Црква је 1800. године имала 698 кућа, од којих је 438 било зиданих, 193 од пруга и 67 дрвених.²²

1811. године објављена је Уредба за грађевинарство (Bauregulativ) која је обухватала све грађевинске прописе за Војну границу за граничарске установе, а посебно одредбе за Банатску граничарску грађевинску дирекцију, као извршног органа у спровођењу свих грађевинских послова на подручју Војне границе.

---

¹⁵ Прилог 1: План Беле Цркве из 1737. год.

¹⁶ Прилог 2: Карл Бем, Приказ Беле Цркве из 1717. године

¹⁷ Šteger Rudolf, *нав. дело*, стр. 98,99

¹⁸ Прилог 3: План Беле Цркве из 1775. год.

¹⁹ Šteger Rudolf, *нав. дело*, стр. 101

²⁰ Правилник за војну границу из 1792. год., чл. 24 и 25 (Историјски архив, Бела Црква)

²¹ Šteger Rudolf, *нав. дело*, стр. 101

²² Šteger Rudolf, *нав. дело*, стр. 103

19. августа 1815. године, према наређењу Генералне команде, **Бела Црква је званично подигнута у ранг града.**²³ Године 1817. било је у граду 885 зграда.²⁴ 1834. године град је имао 1.000 стамбених кућа и 41 празан кућни плац за изградњу. Прво обележавање улица и кућа у граду извршено је 1836. године.

Најважнији период изградње Беле Цркве траје од 1838. до 1871. године. Према плану из 1840. године²⁵, град је имао 24 улице од којих су најважније: Пијачна, Вршачка, Српскоцрквена, Фабричка, Венделини, Саска, Кусићка. Дотадашња Главна улица добила је назив Пијачна по томе што је пијаца тада била на простору између римокатоличке цркве и гостионе "Златни Јелен". Из поменутог плана на коме су уцртане допуне до 1871. године види се да се град развијао даље према југу на исти начин као у претходном периоду: блокови мањих димензија формирани су дуж главне улице (Пијачна), а већих димензија и издуженог облика према периферији.

1837. године Магистрат је доставио Банатској генералној команди предлог **првог петогодишњег плана грађевинске делатности за период од 1838. до 1843. године.**²⁶ Овај план обухватио је градњу 6 путева који су водили из града за Врачевгај, Црвену Цркву, Крушчицу, Кусић, Калуђерово и Чешко село. У овом периоду **у граду је извршено прво калдрмисање Главне и Црквене улице.**²⁷ Приликом калдрмисања Главне улице, одводни канал је изграђен средином улице. Извођачи радова објаснили су да због великих излива воде са брда, сама улица (коловоз) мора бити дубоко усечена, плочници веома уздигнути да не би вода улазила у подруме кућа, а за одвођење воде требало је са стране изградити прописане дубоке одводне канале. За извођење ових радова није било довољно средстава, па је зато ова улица изграђена тако да је имала са једне и друге стране пад према средини за отицање воде.

Од 1840. до 1871. године, због све већег привредног развоја, грађевинска делатност је била у сталном успону. Све већи војни значај Беле Цркве у оквиру Војне границе у којој се налазила, такође је утицао на грађевинску делатност, што је условило изградњу великог броја објеката за војну намену. Сви војни објекти грађени су солидно, неки на спрат и са балконима, тако да су у архитектонском погледу деловали врло складно и импозантно и на тај начин допринели лепом изгледу града.

Остала грађевинска делатност састојала се у изградњи објеката привредног значаја, изградњи и адаптацији јавних и стамбених објеката који су били грађени по утврђеним урбанистичким прописима и у поправци и изградњи улица и путева. У току 1867. године одобрен је план изградње нових и оправке старих зграда.²⁸ Те године у граду је било 1386 стамбених објеката.²⁹ Државне и општинске зграде су грађене на спратове са пространим одајама и сводовима, а неке и са балконима. Јавља се и нови тип троделне куће, односно кућа «на бразду» се повећала за још једну собу у дворишту, уз кухињу, која је углавном била већа од оне са улице. Долази и до развијања типа куће уз улицу која према улици има две собе и покривен улаз (ајфорт). Зидaju се и куће на спрат и полако се прелази на градски тип куће од чврстог материјала са двокрилном капијом. Све ово допринело је да се Бела Црква развије у леп и урбанистички уређен град.

---

²³ Акт Магистрата Ек. бр. 410/1817

²⁴ Акт Магистрата Ек. бр. 208/1817

²⁵ Прилог 4: План Беле Цркве из 1840. год.

²⁶ Акт Магистрата Ек. бр. 1075/1837.

²⁷ Акт Магистрата Ек. бр. 1754/1840.

Главна улица од подручја брега до Пекарске улице, а Српска црквена улица од Уреда за со до Јеврејске улице.

²⁸ Акт Магистрата, Прво одел.бр. 201 и 309/1867.

²⁹ Акт Грађевинског одељења бр.376/1867.

Средином 19. века уведено је и прво осветљење града. Осветљавање се вршило петролејом а трајало је од 5 часова увече до 2 часа ујутру. 1908. године уведено је у граду електрично осветљење.

До 1912. године насеље се веома мало проширило у односу на предходни план из 1840-1871. године којим су заправо одређене све просторне карактеристике данашње Беле Цркве. На плану из 1912. године³⁰ први пут је учртана парцелација и сви до тада изграђени објекти. Стање на терену се до данас није значајно променило.

На плану из 1904. и 1934. који је саставио Мачкаши Јулије, инжењер у пензији, види се сада већ потпуно формирано насеље Бела Црква са свим улицама. На њему су учртани и објекти и бројеви парцела.³¹ У односу на овај план до данас се није много тога променило.

Као плански основано насеље, Бела Црква није прошла кроз фазу спонтаног развоја, већ се од самог оснивања, градска основа развијала плански и то, од севера према југу дуж Главне улице.³²

Облик градске основе је правилног облика. Облици блокова и правци пружања улица нису формиран у строго ортогоналној шеми као код већине плански основаних насеља Војводине. Извесна неправилност облика блокова резултат је "тражења" најповољнијих праваца пружања улица, у зависности од природних карактеристика пружања терена, ветрова или праћења већ формираних траса путева. Блокови су затворене урбанистичке целине, у централним деловима града су мањих димензија, а ка периферији већи. Густина изграђености блокова опада од центра ка периферији и обрнуто је пропорционална величини блокова. Од оснивања насеља строго се поштује принцип изградње објеката на регулационој линији улице.

Један од најзначајнијих елемената урбанистичке структуре је трг, као центар друштвеног живота. У Белој Цркви се, у њеном раном развоју, друштвени живот одвијао на тргу - пијаци у северном, најстаријем, делу града. Данас је то уређен простор који, према типологији, припада групи тргова који су настали као делови уличних проширења, а формиран је на месту сустицања трију улица: Главне, Вршачке и Црквене. У каснијем развоју, када се град проширио према југу, формирана су два слободна простора правоугаоног облика на западној страни Главне улице: Парк и нова пијаца. Према морфологији основе ови простори припадају типу тргова правилног облика као делова ортогоналне градске основе. Функционално, ни један од три наведена простора се данас не може третирати као трг. Функција трга транспонована је на део Главне улице која је окосница развоја и центар збивања у Белој Цркви.

СТИЛСКА АНАЛИЗА

Бела Црква се налази у југоисточном делу Баната и заузима централни положај у тзв. проширењу реке Нере. Историјско-политички, привредни и географски услови настанка и развоја условили су да је Бела Црква урбанистички и архитектонски место које делује као целина у композицији и изразу. Елементи као што су обликовање и карактер изграђеног чине ову просторно-културно-историјску целину интересантном у смислу постојања амбијента једне заокружене, донекле конзервиране целине на којој се могу проучавати организованост и развој урбаног ткива у зависности од геополитичких фактора.

У првој половини 18. века центар Беле Цркве се налазио испред Католичке цркве пошто се град ширио од Српског брега ка центру као и десно и лево Милетићевом и Светосавском

---

³⁰ Прилог 5: План Беле Цркве из 1912. год.

³¹ Прилог 6: План Беле Цркве из 1904 и 1934. који је саставио Мачкаши Јулије

³² Појам "главне улице" утврђен је грађевинским правилницима из прве половине 19. века за све градове у Војводини

улицом. Интензивна изградња стамбених зграда, управних институција, привредних, културних и других објеката је започела пре 1737. године када је донет први план развоја места. Изградња објеката је била условљена тадашњим нивоом знања и достигнутом техником. Главна улица у месту позната под именом Улица 1. октобра у прошлости је била улица богатих трговаца и кафеџија, власника спратних објеката доминантних по својој лепоти и пропорцијама, који се пружају дуж најшире улице у Белој Цркви у којој су данас смештени занатски и трговачки објекти, финансијске и културне институције. Једна од карактеристика насеља је и да су разлике центар-периферија у погледу карактера изградње и архитектонских и стилско-уметничких вредности незнатне.

Сачувано архитектонско наслеђе представља све развојне фазе грађења и обликовања зграда од времена настанка места до данас. Становништво града је током 18. и 19. века почело да подиже квалитетне партерне или спратне зидане куће. За први период постојања града везујемо стилске особености које називамо барокни стил који је трајао до 1780. године. Малобројну сачувану барокну архитектуру Беле Цркве карактеришу декоративно уздржане одлике тзв. Војничког барока. Објекат некадашњег Ватрогасног дома у Ул. 1. октобра који потиче из 1738-39 и представља један од најстаријих објеката у Белој Цркви. Као један од ретких сачуваних објеката барокног стила у Војводини, својим занимљивим конструктивним решењима, тремом који служи као комуникацијска веза међу просторијама и барокном обрадом фасада, представља значајан примерак за изучавање барокне архитектуре у Војводини. Организација простора архитектонског наслеђа, како стамбене тако и јавне намене, са мало изузетака, веома је једноставна. Цео фонд се карактерише једнотрактним и двотрактним шемама диспозиције док се сложенија решења јављају тек почетком двадесетог века. До сада су као посебно значајни објекти апострофирани и стављени под заштиту државе Српска православна црква Светог Петра и Павла која је саграђена 1775-1780 са барокно-класицистичким елементима, некадашња трговачка кућа, данас спратни објекат Народног Музеја из 1867. и зграда Државног историјског архива из 1862 у коме се у прошлости налазила кафана „Грозд“, потом хотел „Хунгарија“ из 1862. године. У карактеристикама кућа које припадају прелазном периоду из барока у класицизам (1780-1820. година) приметна је наглашена тежња за богатијом декорацијом од кованог гвожђа на балконским и степенишним оградама и вратима. У Улици 1. октобра се, осим наведених, налази и неколико некадашњих војно-граничарских објеката, зграда Румунске православне цркве Силаска Светог духа из 1871-72, зграда градске библиотеке и читаонице из 1903. године као и прва аптека у Белој Цркви под именом „Код црног орла“. Од 1820. године до 1860. гради се у класицистичком стилу који уочавамо на згради бившег Магистрата из 1830. као и згради школе из 1845. Овај стил је доминирао у архитектури државних зграда прве половине 19. века али га препознајемо и у приватним спратним објектима са локалима у приземљу, улазима постављеним у средиште фасаде, степеништем са тешким оградама од кованог гвожђа и пространим становима власника на спрату. Једноставно компоновани изгледи фасада класицистичких објеката, основни распоред ентеријера, тежња за удобношћу и функционалношћу, масивност зидова, дубоке, полукружне сводне конструкције подрума указују на наставак примене елемената барокног доба и њихово преплитање са елементима класицизма. Од последње деценије 19. века када класицизам почиње да јењава полако до ових простора стиже еклектична естетика или историзам Будимпеште и Беча који карактерише изградња објеката на којима је присутна симбиоза стилова прошлости (У Улици Жарка Зрењанина бр.17 налази се репрезентативни спратни објект „Вила Милошевић“ која стилским елементима еклектицизма и монументалним изгледом значајно доприноси лепоти периферије града) или у рејим случајевима појединачно заступљена примена неостилова (Ул. Јована Поповића бр. 66)

Еклектична архитектура своју кулминацију достиже на прекретници два века и наставља да траје истовремено са сецесијом све до Првог светског рата. Већ после 1890. године неки објекти су добили обележје мађарске сецесије као што је Вила Даница у Улици 1. октобра бр.

90-92 зидана у периоду између 1897. и 1904. Данас је у њој смештен Дом за незбринуту децу. У прошлости је овај објект био репрезентативна породична вила. Зграда представља израз напретка грађанства у том делу Баната.

Други значајни објекти су Римокатоличка црква Свете Ане из 1806. која је обликована у класицистичком стилу са елементима барока, Руска православна црква Светог апостола и јеванђелисте Јована Богослова која је зидана у периоду од 1930-1932. док је Евангеличка црква из 1878. године значајна са становишта градитељског потенцијала националних мањина и присуства мањинских верских заједница на овим просторима.

Архитектура Беле Цркве типолошки и стилски припада варијантама барока, класицизма, еклектике, историјских нео-стилова, сецесије и периоду социјалистичке изградње. Посматрано у целини архитектура носи више печат симбиозе различитих стилова него што представља скуп чистих и изразитих примерака појединачних стилова. У тој истовременој појави различитих стилских елемената огледа се дух грађанства овог места, историјски значај, географски положај и традиционалност становништа. Архитектура је израз посебних историјских услова развоја Беле Цркве у оквиру некадашње Војне границе и сталешког припадништва.

У оквиру просторно-културно-историјске целине старог језгра Беле Цркве налазе се и два гробља (српско православно и католичко) која су значајна са становишта архитектуре и историје уметности јер су на њима сахрањене генерације белоцркванских породица које су зависно од својих материјалних могућности на овом простору сазидали неколико капела као и бројне надгробне споменике са декоративним оградама од кованог гвожђа. Посебно се истичу гробница породице Деспотовић, капела породице Путник и капела у виду једнобродне црквице са трансептом породице Шмиц.

У Панчеву, јун 2016. године